

Stanisław Cygan

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce,

e-mail: stanislaw.cygan@ujk.edu.pl)

ORCID: 0000-0002-1108-3302

XIX-WIECZNY SŁOWNICZEK GWAROWY Z PODLASIA ZYGmunTA WASILEWSKIEGO JAKO PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW POLSKIEJ LEKSYKOGRAFII GWAROWEJ

W XIX-wiecznej kolekcji materiałów ludoznawczych ważne miejsce zajmują słowniczki gwarowe o charakterze lokalnym, najczęściej słowniczki jednej wsi, wsi okolicznych, rzadziej regionu.¹ Pomnażają one dorobek polskiej leksykografii gwarowej, są ważnym źródłem do badań jej dziejów, świadectwem życia, kultury materialnej, duchowej i społecznej mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej, a także kreślą obraz języka lokalnego. H. Karaś [Karaś 2011, 71] podaje, że na przełomie XIX i XX wieku następuje intensyfikacja badań w zakresie polskiej leksykografii gwarowej [zob. też Karaś 1961, 364; Karaś 2012]. W ostatnim dziesięcioleciu XIX w. wydano aż 26 słowniczków. Natomiast w latach 1880–1889 pojawiło się 15 słowniczków gwarowych (o liczbie wyrazów hasłowych od 9 do 1000), w tym ten z Jagodnego (por. tabelę nr 3 w pracy H. Karaś [Karaś 2011, 88–92]).

Przedmiotem omówienia w artykule jest kolekcja regionalnego słownictwa z obszaru Podlasia zawarta w dość obszernej monografii etnograficznej pt. *Jagodne (wieś w powiecie łukowskim, gm. Dąbie. Zarys monograficzny)* Zygmunta Wasilewskiego widziana z perspektywy leksykograficznej. Ta publikacja, która ukazała się w serii „Biblioteka Wisły” [tom IV, 1889 r.],² a została wydana z zapomogi Kasy im. Mianowskiego, jest wyrazem młodzieńczych zainteresowań ludoznawczych autora [Wasilewski 1898].³ W Jagodnem Zygmunt Wasilewski jako uczeń gimnazjum, później student uniwersytetu, przez okres sześciu lat spędzał ferie

¹ Słowniczki gwarowe z obszaru północno-wschodniej Polski przybliżają prace B. Nowowiejskiego i zespołu współpracowników UwB. Zob. np. Nowowiejski (red.) 2009, Nowowiejski, Kuryłowicz (red.) 2020; por. wybrane publikacje w **Bibliografii**.

² Była ona już przedmiotem częściowej charakterystyki języka ludowego [zob. Cygan 2002, 145–160].

³ Zob. H. Kapełuś 1982, 264–337. Informacje o Z. Wasilewskim są zamieszczone na s. 307–308; także B. Erber 1962; Z. Wasilewski 1962, rozdział: *Życiorys autora*, s. 7–41. W tej pracy znajduje się także bibliografia prac autora: s. 223–229. Krótki biogram Z. Wasilewskiego zamieszcza *Literatura polska. Prze-*

szkolne. Materiały do monografii zbierał sam, natomiast te z zakresu medycyny ludowej i wyobrażeń religijnych ludu dostarczył mu Henryk Wołodkiewicz.

Trzeba dodać, że w najstarszym etapie rozwoju dialektologii polskiej, określanym jako przednaukowy, powstawały monografie gwarowe uczniów Lucjana Malinowskiego,⁴ autora pierwszej naukowej pracy dialektologicznej o gwarach śląskich [Malinowski 1873], oraz słowniczki gwarowe dokumentujące leksykę mieszkańców wsi. Zdaniem S. Urbańczyka [Urbańczyk 1993] były to „monografijki poszczególnych wsi lub małych okolic z dodanymi słowniczkami” [Urbańczyk 1993, 24].

Monografia etnograficzna Zygmunta Wasilewskiego ma wielką wartość dokumentacyjną; to jedno z najstarszych źródeł do badania dialektów polskich [zob. Leszczyński 1988]. Jak wspomniano, interesować nas będzie niewielki słowniczek gwarowy z Jagodnego, stanowiący małą, końcową część tej liczącej 251 stron monografii. Wieś Jagodne w XIX wieku należała do guberni siedleckiej.⁵ Współcześnie to wieś, która nie istnieje

wodnik encyklopedyczny, Warszawa 2000, t. 2, s. 279 (tu jednak błędna fleksyjna forma nazwy miejsca urodzenia – zamiast *w Siekiernie* jest *w Siekierniach*).

⁴ Należeli do nich: Jan Bystron, Jan Bienia, Stanisław Dobrzycki, Wojciech Grzegorzewicz, Władysław Kosiński, Szymon Matusiak, Roman Zawiliński, nazwani przez S. Urbańczyka „niezłymi dialektologami” [Urbańczyk 1993, 103].

⁵ W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [1882–1902, t. I–XV] w tomie III z roku 1882 znajdują się następujące informacje: Jagodne, pow. łukowski, gm. Dąbie, par. Domanice, gub. siedlecka [s. 369–370]. Cz. Kosyl [Kosyl 1978, 35] umieszcza wieś Jagodne w grupie nazw topograficznych z przyrostkiem *-bn. W *Indeksie nazw miejscowych* w jego pracy [Kosyl 1978]: *Jagodne* łuk.: *Jagodne* 1580, *Jagodno* 1661 – s. 62.

W schematycznym podziale gwar lubelskich zamieszczonym w pracy J. Bartmińskiego i J. Mazura [1978] obszar ziemi łukowskiej został włączony do tzw. małego Mazowsza. Teren ten wykazuje od południa domieszkę cech małopolskich [s. 7]. Zob. też O. Kolberg, *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. III, *Mazowsze leśne*, Kraków 1887 [w:] O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. 26, s.11:

„Były obwód Łukowski wchodził w skład województwa Podlaskiego z r. 1815, a następnie gubernii Siedleckiej. Niegdyś w większej swej części, jako ziemia Steżycka, należał wraz z ziemią Lubelską do województwa Sandomierskiego”. Por. także uwagi na temat historii niektórych wsi ziemi łukowskiej zawarte w pracy W. Cyrana [Cyran 1960]. Autor pisze, że granica między Mazowszem a Małopolską, istniejąca od czasów Bolesława Krzywoustego, przebiegała bez zmian przez szereg wieków. Jeszcze w 1580 r. w ziemi łukowskiej, należącej do Małopolski, znajdowały się m.in. takie miejscowości w parafii łukowskiej, jak: Żdźary (punkt D w badaniach W. Cyrana), Domanice (punkt 23), Krynka (punkt 27). Te dwie pierwsze wsie wymienia w monografii Z. Wasilewski. W schematycznym podziale polskich dialektów, poddialektów i mniejszych jednostek gwarowych K. Nitscha [Nitsch 1960] w obrębie Mazowsza został wydzielony obszar Podlasia właściwego z mniejszym obszarem łukowsko-międzyrzeckim. K. Nitsch [Nitsch 1968] notuje dwa teksty nr 390, nr 391 z powiatu łukowskiego.

Dokonując próby ustalenia wewnętrznych podziałów terytorialnych obszaru gwarowego północno-wschodniej Polski w świetle faktów słowotwórczych, A. Ko-

w kształcie opisywanym przez Z. Wasilewskiego lub podobnym.⁶ W trakcie wycieczki dialektologicznej, którą odbyłem 11 listopada 2000 r.,⁷ dowiedziałem się, że od 1953 r. jest to teren poligonu wojskowego. Jedna z mieszkanki dawnego Jagodnego, urodzona w 1927 roku, zamieszkała w sąsiedniej wsi Zażelazna i doskonale pamiętająca miejsce swojego pokrzyska ‘nazwa miejsca, na którym stał dom rodzinny’, poinformowała mnie, że są tam tylko *wybuchy, doły i chojary*. Ludność wsi została wysiedlona na ziemię zachodniej i północnej Polski. Była też grupa tzw. dzikich przesiedleńców. Stanowili ją ci, którzy przenieśli się do miejscowości usytuowanych bliżej swojej wsi rodzinnej: do Zażelaznej, Strzały k. Siedlec, Zimnej Wody k. Łukowa oraz do Łukowa.

Słowniczek wyrazów ludowych z Jagodnego, podobnie jak drugi zbiór wyrazów ludowych z guberni kieleckiej z Jaksic [Wasilewski 1895]⁸, dokumentuje dziewiętnastowieczną leksykę gwarową. Trzeba dodać, że zbiory wyrazów ludowych, mające postać słowniczków, były gromadzone przez różnych dialektologów amatorów na terenie całej Polski [por. Karaś 2012, 56], np. Mazowsza i Podlasia: słowniczek Antoniego Wagi [Waga 1860], Zygmunta Glogera [Gloger 1893], Władysława Matlakowskiego (ziemia czerska) [Matlakowski 1891]; Małopolski południowej: Jana Złóży [Złóży 1891] (słownictwo z okolic Choczołowa), Leona Rzeszowskiego [Rzeszowski 1891 (wyrazy ludowe z okolic Żywca), Jana Bieli [Biela 1891] (spis wyrazów zebranych we wsi Żarnówce nad Skawą); Bronisława Dembowskiego [Dembowski 1891] (słownictwo z Podhala), Karola Mątyśa [Mątyś 1891] (leksyka z okolic Nowego Sącza), większy słownik z Cieszyńskiego Andrzeja Cinciały [Cinciała 1895; wyd. 1998]. Dwa słowniczki z Kielecczyny zamieszcza ks. Władysław Siarkowski: jeden w materiałach do etnografii ludu z okolic Kielc [Siarkowski 1884], pińczowski odrębnie [Siarkowski 1891].

Dopełnieniem leksyki w słowniczku jest ujęte w kilku polach lek-
sykalno-semantycznych słownictwo dotyczące hodowli, uprawy roli itp.

walska [Kowalska 1980] wyodrębniła Podlasie z Suwalszczyzną i ziemią łukowską.

Nie sposób w krótkim tekście artykułu wymienić wszystkich opracowań gwaroznawczych, w których zawarty jest materiał językowy ze wsi usytuowanych w ziemi łukowskiej.

⁶ *Mapa województwa warszawskiego*, Warszawa 1964. Na mapie zaznaczono miejscowość Jagodne, mimo że w tym czasie ona już nie istniała; *Mapa województwa warszawskiego*, Warszawa 1971 – tutaj także umieszczono nazwę wsi Jagodne, powiat łukowski, woj. lubelskie. *Mapa topograficzna Polski. Siedlce*, Warszawa 1990 – brak zaznaczenia miejscowości Jagodne.

⁷ Za pomoc w zorganizowaniu wyprawy do Jagodnego serdecznie dziękuję Panu dr. hab. Zygmuntovi Gałęckiemu, prof. Akademii Humanistyczno-Pedagogicznej w Krzemieńcu (Ukraina), wówczas dr. UW.

⁸ Zob. Cygan 1997.

w wymienionej monografii etnograficznej Jagodnego,⁹ napisanej zgodnie ze wskazówkami Romana Zawilińskiego [Zawiliński 1887] i Jana Karłowicza [Karłowicz 1871] na wzór innych tego typu prac ukazujących się w „Wiśle”. Słownictwo to stanowi jedno ze źródeł materiału językowego np. *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza [Karłowicz 1900–1911], nowego *Słownika gwar polskich* redagowanego przez M. Karasia i J. Reichana.¹⁰ Autor ogromną część zarysu etnograficznego Jagodnego poświęcił ludowi, jego charakterystyce zewnętrznej (charakterystyka antropologiczna, ubiór, mieszkanie, pożywienie, gospodarstwo, zajęcia ludności) i charakterystyce wewnętrznej (inteligencja, stosunki rodzinne, sąsiedzkie, towarzyskie, wyobrażenia religijne, zwyczaje, obrzędy, tańce, pieśni, zagadki, medycyna ludowa, właściwości mowy i słownictwa), niewielką zaś przyrodzie. Na przykład przy opisie budownictwa ludowego w rozdziale 3. *Mieszkanie* [s. 29–38] pojawiają się nazwy: *chałupa, izba, podwaliny, „siulc”, ocap, murlat, stragarz / siostrzan, okap* zwany *wieńcem*. Mamy też słowniczek tematyczny nazw narzędzi i sprzętów gospodarskich i ich części składowych [s. 56–62], np.: 1. brona: *zęby, kuje, wicie, pałak, urcyk* (orczyk), 2. cepy: *dzierzak, bijak, uwięzaki, gązewka*, 7. kosa: *kosisko z kulką, płat, pręcik, pierścień, kliniki*, 13. siekiera: *obuch, toporzysko*, 14. socha: *grądziel, urc, poręc, ksobna i ejciobna deska* (odkładnice), *sośniki, ogniwo*. Niektóre z przytoczonych przez Z. Wasilewskiego w rozdziale *Przyroda* lokalnych nazw roślin polnych (zioł, traw, kwiatów) nie zostały opatrzone terminologią łacińską, co uniemożliwia ich właściwą identyfikację, np. *babka, bliska, carno-ziele, głodek, gnidki, grzmotek, kocie ślipie, lepka, maruna, mikołaj, parzydło, paluski, świńskie buraki, świńska pietruszka, trzaskawka* lub *skrzypek* [s. 13–14].

Słowniczek mieszkańców Jagodnego został umieszczony – jak już wspomniano – w końcowej, dziewiątej części, monografii zatytułowanej *Właściwości słownictwa*. Zawiera 228 wyrazów hasłowych ułożonych w porządku alfabetycznym. Zarówno ze względu na sposób definiowania wyrazów hasłowych, ich alfabetyczny porządek, jak i typy kwalifikatorów słownikowych przypomina słownik jaksicki (Jaksice, gm. Koszyce, gub. kielecka, pow. pińczowski) tego autora. Jest to – zgodnie z typologią Kazimierza Woźniaka [Woźniak 2000] – słownik mały.¹¹

⁹ Rozdział poświęcony wspomnianym już właściwościom mowy i słownictwa jagodzian ma układ typowo językoznawczy: **głosownia (fonetyka)**: samogłoski ustne, samogłoski nosowe, spółgłoski; **morfologia**: fleksja, słowotwórstwo oraz **słowniczek**. Poza tym znajdują się nieliczne przykłady leksyki dziecięcej (*Gwara dzieci*), nazwiska i przezwiska mieszkańców Jagodnego.

¹⁰ *Słownik gwar polskich* opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN pod kierunkiem M. Karasia, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979 –, t. I i n.

¹¹ K. Woźniak [Woźniak 2000, 32] wyodrębnia trzy typy słowników: słowniki duże (ponad 10 000 jednostek leksykalnych, średnie od 3 000 do 10 000 wyrazów hasłowych i małe (do 3 000 haseł).

W opisie praktyki leksykograficznej Z. Wasilewskiego wykorzystuje pojęcie mikro- i makrostruktury słownika. Zdaniem P. Żmigrodzkiego [Żmigrodzki 2003b, s. 52], makrostruktura słownika obejmuje (...) „wzajemny układ jego artykułów hasłowych”, np. alfabetyczny, gniazdowy lub pojęciowy, problemy hasłowania (typy hasel: hasła odrębne (samodzielne), podhasła. Natomiast mikrostruktura słownika to „(...) wewnętrzna struktura artykułu hasłowego, a więc wyodrębnienie jego obowiązkowych składników (mogą być one różne w zależności od typu opisywanych faktów językowych), określenie ich kolejności i sposobu realizacji” [Żmigrodzki 2003b, 52].

MAKROSTRUKTURA SŁOWNICZKA

1. Układ hasel

Autor słowniczką na ogół zachowuje porządek alfabetyczny w układzie hasel, choć niekiedy jest on nieprzestrzegany, na co wskazuje ich nieprawidłowa kolejność, np. wyraz hasłowy **imać się** winien być przed hasłem na literę *j*: jest natomiast: **Jawka**, **jątrznica**, **jegiel**, **jescek**, **imać się**, **juścić**, **juści** [s. 241]. Podobnie jest z wyrazem **krasiwo**, który powinien znajdować się po wyrazie **kolka**, a nie po **krzykać** [s. 242]; wyraz **odgodzić** po **ochota**, a nie po **ognie pióro** [s. 244]; wyraz **ośrodek** winien być po **osłowy piasek**, a nie po **orzechy gryźć** [s. 244], **podźwigać się** po wyrazie **podolek**, a nie między **pomalusku** a **pokochoać się**. Niewłaściwie zostały też ulokowane wyrazy **pojmać**, **pokochoać** [s. 245]. Również w niewłaściwym porządku alfabetycznym są wyrazy hasłowe: **przestojały** i **przyniewolić** [s. 244–245], a także **rozdryznać się** [s. 246].

Podobnie jest z wyrazem **ścielić** umieszczonym po hasle **salony**, a pomiędzy **schlustać** [s. 246]. Błędy odnoszące się do porządku alfabetycznego wyrazów hasłowych dotyczą wyrazów **sklepny** [s. 246], **śladować** [s. 246], **ślklany** [s. 246], **špilić** [s. 247], **šniedanie** [s. 247], **štafirować się wedle kogo** [s. 247]; **šwirek** [s. 247], **štuka** [s. 247]; podobnie jest z wyrazami **trzaska**, **trzepacz** [s. 247], **tymotka** [s. 247], **tydzień** [s. 247].

2. Zasady hasłowania

W funkcji wyrazów hasłowych występują na ogół pojedyncze wyrazy. Niekiedy w zbiorze leksyki z Jagodnego pojawiają się frazeologizmy: **dłużyć kogo** wypożyczać komuś [s. 240], **gubić się za kim** przepadać za kim z miłości np. omal się za nim nie zgubi [s. 241], **orzechy gryźć** pałać nienawiścią, gotować zemstę, np.: bez to on na mnie tak orzechy gryzie [s. 244], **osłowy piasek** piasek, utarty z kamienia używanego do ostrze-

nia, z t. z. oselki [s. 244], **śniadanie, śniedancysko** śniadanie [s. 247], **stafirować się wedle kogo** kokietować kogo [s. 247], **udać się komu** podobać się komu [s. 248], **zdać się z kim lub z czym** dobrać się, pasować do czego [s. 249], **wywierać gębe** zuchwale odpowiadać, wymyślać [s. 249], **wejść w zasób** zdobyć zapas (pieniędzy) [s. 248], **zatykać ocy** w braku czego innego podstawić, dawać wciąż jedno, np. w braku innej strawy dawać kartofle co dzień – „zatykać ocy kartoflami” [s. 249].

Zdarza się tak, że w niektórych hasłach mamy dwa (wyjątkowo trzy) wyrazy hasłowe, np. **chèra, cholera** często używane w kłótni epitety [s. 240], **cołno, cołnek** czółno, czółenko (p. krosna) [s. 240], **kele, kiele, kole** koło, około (przysł.) [s. 242]; **kolibka, kolibecka** kolebka (nie kolyńska) [s. 242], **latoś** tego roku, **polatosiu** na przyszły rok [s. 242], **łoński** zeszłoroczny, **łońskiego roku** zeszłego roku [s. 243], **musi, musi że** pewno, zapewne (używane bardzo częste) [s. 243], **powiedać, powieda** powiadać, mówić [s. 245], **powążka** albo **cedzilek** płótno do cedzenia mleka [s. 245], **rychło** wkrótce, **nierychło** późno [s. 246].

MIKROSTRUKTURA SŁOWNICZKÓW

Wśród informacji, które stanowią komponent artykułu hasłowego, obok różnego typu definicji słownikowych, zamieszczane są informacje gramatyczne, uwagi odnoszące się do zasięgu użycia danego wyrazu, np. do pobliskiej miejscowości Róży (ściśła lokalizacja faktów językowych) oraz do różnych sposobów kwalifikowania leksyki gwarowej. Znajdują się też trzy odsyłacze do form wyrazowych w tekście monografii.

1. Definicje słownikowe

1. W omawianym słowniczku najczęstszym typem definiowania znaczeń wyrazów hasłowych (wyjaśnienie treści znaczeniowej nazwy: wyrazy jedno- i wieloznaczne, określenie zakresu użycia czy podanie wyrazu(ów) bliskoznacznego(ych) (synonimu(ów)) są **definicje realnoznaczeniowe**:

angluz moneta, przyciągająca do właściciela pieniądze [s. 239], **bastruk** nieprawe dziecko, bękart [s. 240], **gaić się** zbierać w lesie zbiórkę legalnie, za kwitem [s. 241], **kraświwo** okrasa do potraw [s. 242], **letkawicka** kobieta lekkiego obyczaju [s. 242], **murłat** deska w dachu pod okapem [s. 243], **naucony** przyzwyczajony, np. naucony jadać o jednej godzinie [s. 243], **odwieczerz** część dnia od obiadu do wieczora [s. 244], **ojczyzna** ojcowizna, spuścizna po ojcach [s. 244], **oparseć** oparszywieć, wogóle dostać wyrzutów skórnych [s. 244], **płachta** prześcieradło do noszenia trawy [s. 245], **potura** poniewierka, człowiek skazany na poniewieranie się [s. 245], **powążka** albo **cedzilek** płótno do cedzenia mleka [s. 245], **proch** choroba oczów u krów [s. 245], **rumienność** cera zdrowa, rumiana, rumieniec [s. 246], **sklepny** sklepowy, nabyty w skle-

pie [s. 246], **trylić** mówić, śpiewać na inną nutę, t.j. inaczej dowodzić, np.: to ty tera tak trylisz! [s. 247], **trzepacz** wędrowny specjalista od czyszczenia ładu [s. 247], **umagać się** uginać się, np.: (pęknięta) „kosa umaga się, nie ma chwatu” t. j. nie może chwycić trawy [s. 248], **wy-skrobek** ostatnie dziecko w rodzinie [s. 249], **załyznik** pułeczka (sic!) na łyżki [s. 249].

2. Dużą część definicji wyrazów stanowią **definicje synonimiczne**. Najczęściej pojawia się tylko jeden element synonimiczny. Z punktu widzenia definiowania jednostek językowych – jak zauważa P. Żmigrodzki – definicje synonimiczne nie stanowią właściwego sposobu eksplikacji znaczenia wyrazu:

Przed wszystkim nie ma w nich wyjaśniania znaczeń, ale tylko wyliczenie wyrazów bliskoznacznych w stosunku do definiendum. Paradoksalnie, z reguły nie spełniają one warunku równoważności semantycznej definiensa i definiendum, gdyż wyrazy umieszczone w definiensie rzadko są dokładnymi równoznacznikami definiowanego [Żmigrodzki 2003b, 88].

Oto wybrane przykłady: **biel** (fem.) mokradła, nizina [s. 240], **chrzemboszczyć** szeleścić [s. 240], **cieczierz** cietrzew [s. 240], **cudaować się** dziwić się [s. 240], **gębka (gąbka)** hubka [s. 241], **jątrznica** kiszka [s. 241], **jesceć** jeszcze [s. 241], **kierz** krzak [s. 242], **kobutek** kogutek [s. 242], **lewentarz** inwentarz [s. 242], **lęcno** strach, obawa np. lęcno jechać [s. 242], **pracowny** pracowity [s. 246], **przestojaly** przestały, zadojrzały [s. 245], **ruchać** ruszać [s. 246], **zsiadły** krępy [s. 250].

2. Kwalifikatory słownikowe

Kwalifikatory słownikowe to ważny element informacji słownikowych. Służą do charakterystyki wyrazów, ich znaczeń lub użyciu pod względem stopnia rozpowszechnienia, zasięgu geograficznego i wartości stylistycznej lub rzadko: charakteru społeczno-środowiskowego [zob. np. Engelking-Teleżyńska, Markowski, Weiss 1989; Miodunka 1989; Dubisz 2011; Żmigrodzki 2003b].

W słowniczku znajdują się kwalifikatory zakresowe, frekwencyjne i ekspresyjne.

2.1. Kwalifikatory zakresowe i frekwencyjne

Jednym z typów informacji słownikowych są dane o zakresie użycia wyrazów i ich częstości, np. **bór** używają częściej niż las [s. 240], **opiekły** opalony (o twarzy), np. *dziwka opiekła i wdzięczna na twarzy* [s. 244]; **odejść** (o chorobie) o krowie, która wyzdrowiała mówią: odysło ji [s. 244]; **musi, musi że** pewno zapewne (używane bardzo często) [s. 243]; **kolka** przekleństwo (b. częste) [s. 242]; **chizy** chyży, prędko, **chizo!** – prędko! (b. częste) [s. 240], **cepcarecka** kobieta zameżna (w pieśni) [s. 240],

kawał (mówiąc o czasie), np. już kawał, jak przysła [s. 242], **krekować** gdakać (w pieśni) [s. 242], **łyska się** błyska się (o błyskawicach) [s. 243], **ogień pióro** ogniopiór (choroba dziecinna) [s. 244], **wyryzować** częstotliwe od: rzeć (o koniu) [s. 248].

2.2. Kwalifikowanie ekspresywne

Nieliczne wyrazy są opatrzone informacją o ich barwie stylistycznej, np.: **Jawka** (= Jewka = Ewka) zdrobn. od Ewa [s. 241], **luter** słowo pogardliwe, używane dla określenia ludzi nieuczciwych, postępujących „nie po chrześcijańsku”, odstępujących od zwyczajów przyjętych, np.: „ty luter jesteś, nie człowiek!” [s. 242], **mać** (pogardliwe) matka, baba, akuszerka [s. 243], **otrznoga** epitet pogardliwy, używany w kłótni [s. 245], **parsywy** j.w., używany częściej jako epitet pogardliwy [s. 245].

3. Informacje gramatyczne

Na informacje gramatyczne składają się uwagi autora o wymowie, typie części mowy, rodzaju gramatycznym wyrazów.

Na aspekt wymawianiowy zwrócił uwagę Z. Wasilewski przy wyrazie hasłowym **cicháj** (czasami wymawiane jak: cichój) cicho! [s. 240]. Używane przez jagodzian wyrazy **kartofle**, **kosić trawę** zostały przeciwstawione wyrazom będącym w języku mieszkańców sąsiedniej Róży: **kartofle** nigdy: **ziemniaki**, jak mówią znowu w Róży [s. 241], **kosić trawę** a nie **siec**, jak mówią w Róży [s. 242].

Uwagi o typie części mowy, rodzaju gramatycznym dotyczą następujących wyrazów: **bez** przyim. przez [s. 240], **biel** (fem.) mokradła, nizina [s. 240], **z dobra woli** (przysłówek) dobrowolnie [s. 249], **łabas** łap (wykrz.) [s. 243], **wa** (dual) używane w znaczeniu: my [s. 248].

4. Odsyłacze

W słowniczku spotyka się w wypadku trzech wyrazów hasłowych system odsyłaczy do właściwego fragmentu monografii etnograficznej:

broda patrz Dożynki [s. 240]:

„Sznur żniwiarzów ściąga się coraz bardziej, nareszcie w narożniku niwy pozostaje mała garstka żyta. Tu zaczyna się ceremonia dożynekowa, zwana »brodą«. Pośrodku pozostałej garstki wtykają w ziemię kij, do którego przywiązują lodygi u góry, pod kłosami. Jest to – »broda«. Przędownica chcąc niechcąc siada wtedy na ziemi, a chłopcy, chwyciwszy ją za nogi, ciągną parę razy koło <<brody>>” [s. 108].

W przypisie nr 1 znajduje się następująca uwaga:

„Zwyczaj <<brody>>, srodze przez księdza karcony, wychodzi z użycia.”

colno, colnek czólno, czólenko (p. krosna) [s. 240] – odsyłacz na s. 57: „(...) *colnek*; w nim – *wątek* (szpulka z nićmi)”.

zawijaniec nazwa tańca (p. tańce) [s. 249]: „3. Zawijaniec. Jest to walc, tańczony w obiedwie strony z nadzwyczajną szybkością. Rozpęd w tańcu, szczególnie po zawróceniu w przeciwną stronę (t.j. dla chłopca w prawo), jest tak wielki, że dziewczęta tańcząc ledwie dotykają ziemi końcami palców” [s. 138–139].

Dodatkowymi elementami w części słownikowej są: gwara dzieci (6 przykładów), indeks 15 nazwisk mieszkańców Jagodnego, zbiór 32 nieoficjalnych antroponimów: *Przezwiska przywiązane do ludzi* [s. 250–251].

Publikacja etnograficzna, dotycząca Jagodnego, autorstwa Z. Wasilewskiego, polityka, krytyka, regionalisty [zob. Meducka (red.) 2002], to jedno ze źródeł z ogromnego zbioru „rzeczy ludowych” gromadzonych przez dziewiętnastowiecznych badaczy amatorów, hobbystów, pasjonatów. Służy ona do odtworzenia – zgodnie z ówczesnymi założeniami naukoznawstwa – „obrazów etnograficznych” poszczególnych grup regionalnych za pomocą kryterium lingwistycznego jako ważnego kryterium odrębności regionalnej.

Słowniczek Z. Wasilewskiego dowodzi docieklivości językoznawczej autora, jest świadectwem jego zainteresowań regionalnych. Stanowi nie tylko doskonale źródło do historii badań gwar podlaskich (i gwar polskich w ogóle), ale umożliwia poznanie jego warsztatu leksykograficznego.¹² Na ważność tego niewielkiego opracowania leksykograficznego wskazuje fakt, że jest to źródło dokumentacji wyrazowej największych opracowań polskiej leksykografii gwarowej. Porównanie zasobu tej najstarszej leksyki podlaskiej z materiałami z Kartoteki SGP i obecnie gromadzonymi zbiorami słownictwa w trakcie badań terenowych [zob. np. Rembiszewska 2006; Rembiszewska 2007; Maryniakowa, Rembiszewska, Siatkowski 2014; Sierociuk (red.) 2019] pozwala ukazać zmiany leksyki w przestrzeni czasowej¹³ będące wyznacznikiem procesu ewolucji gwar.

¹² Jesteśmy spadkobiercami pewnej tradycji leksykograficznej, doskonalonej przez lata, zapoczątkowanej przez amatorów, a później przez twórcę dialektologii polskiej L. Malinowskiego, kontynuowanych z powodzeniem przez uczniów z jego szkoły językoznawczej, m.in. J. Bieli, G. Blatta, J. Bystronia, S. Dobrzyckiego, J. Hanusza, J. Leciejewskiego, J. Łosia, Sz. Matusiaka, K. Nitscha, J. Rozwadowskiego, I. Steina, R. Zawilińskiego.

¹³ Na przykład porównanie wyrazów jaksickich ze słowniczka Zygmunta Wasilewskiego z wyrazami z sąsiedniej wsi, odległej 1 km od wsi Książnice Wielkie, rodzinnej wsi W. Kupiszewskiego [Kupiszewski 2011], pozwoliło uchwycić autorowi zmiany w słownictwie po 100 latach: są tu wyrazy „wyszłe” z użycia, ginące (gasnące) słowa – i wyrazy, które przetrwały do dziś: jednostki, które zaginęły stanowią 22%, jednostki, w których zaszły zmiany – 31%, jednostki, które pozostały bez zmian – 47%.

Bibliografia

- J. Bartmiński, J. Mazur, 1978, *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- J. Biela, 1891, *Spis wyrazów zebranych we wsi Żarnówce nad Skawą*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 374–384.
- A. Cinciała, 1998, *Słownik dyalektyczny Księstwa Cieszyńskiego z dodatkiem przysłówów i frazeologii*, Wisła.
- S. Cygan, 1997, *Stan badań nad gwarami kieleckimi* [w:] H. Sędziak (red.), *Tradycja badań dialektologicznych w Polsce*, Olsztyn, s. 102–118.
- S. Cygan, 2002, *Gwara w pracach etnograficznych Zygmunta Wasilewskiego* [w:] M. Meducka (red.), *Zygmunt Wasilewski – polityk – krytyk – regionalista*, Kielce, s. 145–160.
- S. Cygan, 2015, *Trzy dziewiętnastowieczne małopolskie słowniczki gwarowe*, „Poradnik Językowy” z. 10, s. 7–23.
- S. Cygan, 2020, *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe księdza Władysława Siarkowskiego z perspektywy leksykograficznej*, „Gwary dziś” t. 12, s. 229–245.
- W. Cyran, 1960, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź.
- B. Dembowski, 1891, *Spis wyrazów i wyrażen używanych na Podhalu jako uzupełnienie poprzednich zbiorów*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 301–317.
- S. Dubisz, 2011, *Kwalifikatory w słowniku – problem nie tylko leksykograficzny*, „Prace Filologiczne” t. LX, s. 99–108.
- E. Engelking-Teleżyńska, A. Markowski, E. Weiss, 1989, *Kwalifikatory w słownikach – próba systematyzacji*, „Poradnik Językowy” z. 5, s. 300–309.
- B. Erber, 1962, *Zarys stanu badań etnograficznych w woj. kieleckim*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, s. 333–359.
- Z. Głoger, 1893, *Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim*, „Prace Filologiczne” t. IV, s. 795–904.
- H. Kapeluś, 1982, *Wisła (1887–1905)* [w:] H. Kapeluś, J. Krzyżanowski (red.), *Dzieje folklorystyki polskiej*, Warszawa, s. 264–337.
- H. Karaś, 2010, *Polskie słowniki gwarowe – dzieje, typologia, metody opracowania*, „Poradnik Językowy” z. 4, s. 72–104.
- H. Karaś, 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- H. Karaś, 2012, *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe jako przedmiot badań językoznawczych*, „Poradnik Językowy” z. 1, s. 55–64.
- H. Karaś, 2013, *Słowniczek gwar wielkopolskich Oskara Kolberga w dziejach polskiej leksykografii gwarowej* [w:] J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk (red.), *Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, t. II, Poznań, s. 33–44.
- M. Karaś, 1961, *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „Język Polski” XLI, z. 3, s. 161–180; z. 5, s. 355–369.
- J. Karłowicz, 1871, *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Warszawa.
- J. Karłowicz, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, Kraków, t. I–VI.
- C. Kosyl, 1978, *Nazwy miejscowe dawnego województwa lubelskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- A. Kowalska, 1980, *Typy podziałów słowotwórczych w dialektach północno-wschodniej Polski*, „Polonica” VI, s. 189–199.

- W. Kupiszewski, 2011, *Co z tego pozostało? (O pewnej gwarze po stu latach)*, „Prace Filologiczne” t. LXII, s. 155–162.
- B. Kuryłowicz, 2003, „Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim” Zygmunta Glogera jako źródło „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza, „Prace Filologiczne” LXIV, s. 191–199.
- B. Kuryłowicz, 2007, *O słowniczku tykocińskim Zygmunta Glogera* [w:] J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska (red.), *Z zagadnień leksykologii i leksykografii języków słowiańskich*, Toruń, s. 87–97.
- Z. Leszczyński, 1998, *O dziewiętnastowiecznych początkach dialektologii polskiej* [w:] S. Gala (red.), *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, Łódź, s. 69–75.
- K. Nitsch, M. Karaś (red.), 1957–1970, *Mały atlas gwar polskich*, Kraków.
- L. Malinowski, 1873, *Beiträge zur slavischen Dialectologie. I. Ueber die oppelnische Mundart in Oberschlesien (1. Heft: Laut- und Formenlehre)*, Leipzig.
- I. Maryniakowa, D.K. Rembiszewska, J. Siatkowski, 2014, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa.
- W. Matlakowski, 1891, *Zbiór wyrazów ludowych dawnej Ziemi Czerskiej*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 362–373.
- W. Matlakowski, 1894, *Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem na Kujawach*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” V, s. 127–147.
- M. Mätÿäs, 1891, *Słowniczek gwary ludu zamieszkującego wschodnio-południową najbliższą okolicę Nowego Sącza (wsie: Zawada, Nawojówka, Brzeziny, Kunów, Jamnica, Poręba, Bielowice i Dąbrówka Polska)*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 318–335.
- M. Meducka (red.), 2002, *Zygmunt Wasilewski polityk – krytyk – regionalista*, Kielce.
- W. Miodunka, 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- B. Nowowiejski, 2003, „Słowniczek gwary augustowskiej” Aleksandra Osipowicza jako rekonstruowane źródło do historii polskiej leksykografii gwarowej [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, Poznań, s. 97–102.
- B. Nowowiejski, 2007, *Z warsztatu leksykograficznego Ludwika Czarkowskiego* [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś 4. Konteksty dialektologii*, Poznań, s. 263–273.
- B. Nowowiejski, 2009, *Przekładowy słownik niemiecko-polski z połowy XIX wieku jako zapis językowej świadomości słownikarza* [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 8, Szczecin, s. 83–93.
- B. Nowowiejski, 2010a, *Z warsztatu leksykograficznego Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza* [w:] B. Czopek-Kopciuch, P. Żmigrodzki (red.), *Język polski – wczoraj – dziś – jutro*, Kraków, s. 176–183.
- B. Nowowiejski (red.), 2009, *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, Białystok, cz. I.
- B. Nowowiejski, 2010b, *Wychowawczy wymiar słowników niemiecko-polskich z XIX w.*, „Białostockie Archiwum Językowe” nr 10, s. 203–214.
- B. Nowowiejski, 2013, *Słownik Mrongowiusza – między Lindem a słownikiem wileńskim*, „Prace Filologiczne” t. LXIV, s. 225–244.

- B. Nowowiejski, B. Kuryłowicz (red.), 2020, *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, Białystok, cz. II.
- H. Pelcowa, 2003, *Synonimia i wieloznaczność w słowniku gwarowym* [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś. 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, Poznań, s. 203–216.
- J. Reichan, K. Woźniak, 2001, *Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej* [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś 1. Metodologia badań*, Poznań, s. 33–42.
- D.K. Rembiszewska, 2006, *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku*, Warszawa.
- D.K. Rembiszewska, 2007, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czestawa Kudzińskiego*, Łomża.
- L. Rzeszowski, 1891, *Spis wyrazów ludowych z okolicy Żywca*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności IV, s. 353–361.
- SGP – M. Karaś (red.), 1977, *Słownik gwar polskich* opracowywany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, *Źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- J. Sierociuk (red.), 2019, *Słownik języka mieszkańców ziemi tukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), 1882–1902, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XV, Warszawa.
- S. Urbańczyk, 1993, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Kraków.
- A. Waga, 1860, *Abecadłowy spis wyrazów ludowego języka w okolicach Łomży, Wizny i przyległych*, „Biblioteka Warszawska” t. II, s. 748–760.
- Z. Wasilewski, 1898, *Jagodne (wieś w powiecie łukowskim, gmina Dąbie. Zarys etnograficzny)*, t. IV, Warszawa.
- Z. Wasilewski, 1895, *Słowniczek wyrazów ludowych we wsi Jaksicach*, „Prace Filologiczne” t. V, z. I, s. 90–98.
- Z. Wasilewski, 1962, *Pokolenia w służbie narodu*, Londyn, rozdział: *Życiorys autora*, s. 7–41.
- I. Wojtkiewicz, 2003, O „*Słowniczku gwary augustowskiej*” Aleksandra Osipowicza [w:] U. Sokólska, P. Wróblewski (red.), *Słowa jak mosty nad wiekami*, Białystok, s. 287–297.
- K. Woźniak, 2000, *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku* [w:] H. Popowska-Taborska (red.), *Słowiańskie słowniki gwarowe*, Warszawa, s. 17–51.
- R. Zawiliński, 1887, *O sposobie gromadzenia materiałów etnograficznych*, „Wisła” t. I, s. 3–8, 43–48.
- J. Złóża, 1891, *Zbiór wyrazów używanych w okolicach Chochołowa*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 341–352.
- P. Żmigrodzki, 2003a, *O kilku błędach w słownikach języka polskiego* [w:] K. Kleszczowa, J. Sobczykowa (red.), *Śląskie studia lingwistyczne*, Katowice, s. 96–103.
- P. Żmigrodzki, 2003b, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.

***The 19th-century dialect glossary from the Podlasie region
by Zygmunt Wasilewski as a contribution to the history of the Polish
dialect lexicography***

Summary

The subject matter described in this paper is the lexicographic work of Zygmunt Wasilewski, a lawyer, politician, columnist, literary critic, which refers to his 19th-century glossary from the Podlasie region.

When characterising this small collection of words (282 headwords), the macrostructure and microstructure of the glossary is taken into consideration. Its lexical material is first of all a source of knowledge about the oldest state of Podlasie dialects and research on Polish dialects overall, but it also offers an insight in the methods of this unqualified lexicographer, enthusiast of “folk things”, amateur ethnographer and dialectologist.

Keywords: dialect glossaries – Polish dialect lexicography – Podlasie region – dialect lexis.

Trans. Monika Czarnecka